

У нього своєрідна манера приймати екзамен у студента. Це не звичайна стандартна позиція: студент викладає усе, що у цей момент приходить на пам'ять. На обличчі у нього страх, зосередженість, навіть розгубленість. Викладач суворий і мовчазний слухає. Саме страшне для студента, що ж він зараз думає. А може він і сам цього не знає і притримується золотого правила: мовлення срібло, а мовчання золото. У Степанкова так не буває. Зразу ж зав'язується бесіда-діалог, в якій головні постаті студент й професор-екзаменатор. Перший старається показати знання дисципліни, другий, побачити не тільки наскільки вдалося студенту опанувати предмет, а й якою була участь його самого у засвоєнні. Він уміє заряджати, наштовхувати студента на гарні висновки, заставляє його включати апарат багажу відновлення знань, який швидко набирає обертів під вмілим керуванням гуру. Як правило, таким діалогом-бесідою задоволений екзаменатор, задоволений і студент, який здає трудний для нього екзамен (у самого Степанкова). Наприкінці цікавого і повчального спілкування слідує коротке резюме. Воно можна бути різним, але завжди максимально в системі справедливості. Педагогіка! А хіба це наука? Це метод високої або низької майстерності, залежно, насамперед, від рівня морального, рівня інтелекту учасників дійства.

Такий він наш дорогий Валерій Степанович! Історик і людина з великої букви. І під стать йому найрідніші: дружина Лариса Степанівна й син Віталій Валерійович. Теж в історичній сфері. Лариса Степанівна тривалий час працювала в Музеї-Заповіднику. Інтересом сина Віталія стали дослідження, що стосуються історії української еліти. З роси і води Вам Степанкови! На початку другого сімдесятиріччя Валерія Степановича!

Отримано 10.06.2017 р.

Сергій Копилов

ІСТОРІЯ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У НАУКОВИХ ЗАЦІКАВЛЕННЯХ В. СТЕПАНКОВА (до 70-річчя від дня народження)

70 років для історика, чия біографія є історією всієї країни, – це тільки початок справжнього суспільного визнання. Професор, доктор історичних наук, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, заслужений працівник народної освіти України, завідувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Валерій Степанович Степанков (народився 18 вересня 1947 р.) належить до того покоління істориків, яким довелося зазнати болючого процесу зміни науково-методологічної пара-

дигми, але залишитися справжніми вченими, професіоналами. Його наукові та науково-популярні праці з ранньомодерної історії України, зокрема ґрунтовні монографії та шкільні підручники, наполеглива діяльність з утвердження в сучасній історіографії концепції Української національної революції XVII ст., а також пропагування історичних знань і втілення їх у практичне життя в період розбудови Української держави, неможливо переоцінити. Утім, менше відомі наукові доробки вченого в галузі полоністики, зокрема узагальнення з проблем політичної історії Речі Посполитої й українсько-польських відносин цієї ж доби.

Формування історичних поглядів В. Степанкова припало на радянський період і відбувалося під час навчання на історичному факультеті Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту (сьогодні – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка), а згодом – на кафедрі загальної історії (завідувач – професор Л. Коваленко) вишу, де він почав працювати з 27 серпня 1970 р.¹ Становлення його як ученого і викладача проходило в атмосфері демократичності, взаємоповаги, доброзичливості, що панувала на історичному факультеті та докорінно відрізнялася від регламентованого і заполітизованого життя гуманітарних факультетів київських вишів.

У січні 1972 р. університетська й академічна спільноти столиці УРСР першими отримали звістки про нову репресивну кампанію проти інакодумців і «політично неблагонадійних осіб». Тогочасні масштаби репресій однозначно передували майбутнім «закручуванням гайок» на республіканському культурному полі, зокрема на ниві історичного знання. Продовженням заходів, скерованих на боротьбу із самвидавом і дисидентами, стали чистки академічних інститутів від політично неблагонадійних осіб, які торкнулися понад 60 науковців із різних інститутів². У річищі нової репресивної кампанії 13 вересня 1972 р. за пропаганду буржуазно-націоналістичних ідей та дружні взаємини з репресованими дисидентами (формально за скороченням штатів та «неперспективної тематики») з Інституту історії АН УРСР були звільнені доктор історичних наук О. Компан, кандидат історичних наук О. Апанович і кандидат філологічних наук Я. Дзира³.

Ці фатальні для української гуманітаристики події вересня 1972 р. побічно торкнулися В. Степанкова, який тільки розпочав працювати над кандидатською дисертацією, присвяченою соціальній боротьбі на Правобережній Україні в середині XVII ст. Навесні цього року він мав консультації з теми дослідження у старшого наукового співробітника відділу історії феодалізму О. Апанович, яка погодилася стати науковим керівником його дисертаційного дослідження, тема якого, поза сумнівом, перебувала поза науковими й ідеологічними пріоритетами доби «розвиненого соціалізму». За визнанням Валерія Степановича, відома дослідниця українського козацтва відразу ж зорієнтувала його на необхідність глибокого вивчення джерел і застерегла від спокуси «підганяти» висвітлення подій під ту чи іншу схему⁴.

Наукові та методичні поради О. Апанович спрямовували молодого нау-

ковця на ґрунтовне дослідження комплексу джерел з історії України середини – другої половини XVII ст. Зазначимо, що варто говорити про вплив на світобачення В. Степанкова його вчителів і колег по історичному факультету кам'янецького вишу (Л. Коваленка, А. Копилова, П. Лаптіна, П. Щербини та ін.), які не плазували перед марксистською парадигмою, віддаючи перевагу методологічним засадам класичного позитивізму, зокрема ґрунтовній та всебічній критиці історичних джерел. Визначальний вплив старших колег формував у молодого науковця поважне й прискіпливе ставлення до історичного джерела, його адекватного прочитання «як власне все відбувалося» (Л. фон Ранке), що й стало однією з фундаментальних засад його дослідницької практики. Згодом цей вислів відомого німецького історика XIX ст., як і вираз останнього – «що не зафіксовано в документі – не існує для історії», він використав в авторефераті докторської дисертації для визначення її методологічних засад⁵.

Ці важливі для істориків-практиків орієнтири у повному обсязі були засвоєні В. Степанковим і стали його професійним кредо, проте панівна у тогочасній українській історіографії марксистська парадигма позначилася на світобаченні науковця, його перших наукових працях 1970-х рр., присвячених історії України та українсько-польським відносинам раннього нового часу. У цих публікаціях і кандидатській дисертації про події визвольної війни українського народу 1648–1654 рр., консультації з написання якої він час від часу отримував від О. Апанович, конкретно-історичні факти він трактує через призму класової (антифеодальної) боротьби. Зокрема, акцентуючи на вимушеному характері Зборівської угоди 1649 р., наголошує, що в ній не були враховані завоювання селянства, козацтва і міщанства, а тому «в умовах загострення класової боротьби на Україні навіть найменша поступка Речі Посполитій з боку козацької старшини не могла не викликати серед селянства, рядового козацтва і міщанства хвилі обурення»⁶. Підкреслено, що «соціальна програма повсталого селянства України зводилася до звільнення від феодальної експлуатації, переходу в їх руки земель і угідь і рівності станів, <...> здійснення в життя основних цих вимог означало б революційний шлях знищення феодальних відносин на селі»⁷.

У перших публікаціях на шпальтах часописів «Український історичний журнал» (1975, №1), «Питання історії СРСР» (Харків, 1978, вип. 23), «История СССР» (1979, №3) та ін. науковець зосередив увагу на окремих аспектах історії Речі Посполитої середини XVII ст. та українсько-польських взаєминах. Він наголошував, що Визвольна війна середини XVII ст. була спрямована проти іноземного (польського – С. К.) гніту, а соціальною метою боротьби селянства було знищення шляхетського стану⁸. На підтвердження цього він процитував слова українського магната А. Киселя, що «шалена голота» піддає «вогню і мечу один лише шляхетський стан», а також заувагу землевласника Д. Заславського, що селяни прагнуть «знищити шляхетський стан»⁹.

Перші праці В. Степанкова демонстрували вдумливий і ретельний відбір документів для аналітичного освітлення їх інформаційного потенціалу. Так, ак-

центуючи на реакції польського короля і магнатів щодо селянсько-козацьких повстань 1649–1650 рр. і намаганнях шляхти повернути селян у своє підданство, він вказував, що це призводило до збройних виступів, як «сталосся у володіннях магната С. Корецького, де повстанці повністю розбили посланий ним 3-тисячний загін жовнірів». Він вважав важливим процитувати уривок зі звернення польського короля до підлеглих: «Побоюючись поширення повстання, польський король звернувся з листом до магнатів, де просив не шукати помсти над своїми підданими і не розривати угоди, досягнутої «старанням всієї Речі Посполитої»¹⁰. У іншому випадку, наголошуючи на розумінні окремими польськими магнатами всіх складнощів придушення селянського руху, підтвердив це цитатою з листа коронного гетьмана М. Потоцького польському королю в березні 1650 р.: «Але припустимо <...> що Хмельницький буде чесним і, пам'ятаючи таку ласку і добрість в. кор. мил., схоче затримати чернь в обов'язку. Як же він, прошу, її затримає, коли в неї так розбіглися колеса свавілля, що їх жодним чином не можна затримати. Чи один у них Хмельницький?...»¹¹.

Творчо переосмисливши здобутки українських учених-медієвістів радянської доби, В. Степанков запропонував новий підхід до соціальних аспектів Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, кваліфікувавши її як селянську війну, а керманіча назвав «непримиренним ворогом шляхетської Польщі»¹². Для визначення кінцевої мети українського державця, він процитував його відповідь на вмовляння посланця польського короля А. Киселя «залишити чернь»: «Виб'ю з лядської неволі народ весь руський» і «поможет мі то чернь всяя по Люблін і Краков, которой я не одступлюсь, бо то правая рука наша»¹³. Також науковець критично висловився на адресу польських дворянських і буржуазних істориків (Ф. Равітту-Гавронського, Л. Кубаля, К. Шайнохи, А. Яблонського та ін.), які трактували боротьбу народних мас проти феодално-кріпосницького гніту як боротьбу «козацької анархії» і вродженої «лютої дикої черні» проти «суспільного порядку» і «цивілізації»¹⁴, втім відзначає, що історіографія Польської народної республіки (С. Арнольд, Б. Барановський, З. Вуйцик та ін.) завдала аргументованої критики дворянсько-буржуазній історіографії Визвольної війни українського народу, обґрунтовувала антифеодальний характер боротьби українського селянства, а також акцентувала на підйомі селянського руху Польщі¹⁵.

Фактичний матеріал і висновки вказаних праць увійшли до кандидатської дисертації В. Степанкова «Антифеодальна боротьба селянства і козацьких низів у роки Визвольної війни (1648–1654)» (науковий керівник – доктор історичних наук, професор Л. Коваленко), що була успішно захищена 22 травня 1980 р. у спеціалізованій вченій раді Дніпропетровського університету ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією (голова – професор Д. Пойда). Оponentами під час захисту виступали відомий історик-медієвіст, член-кореспондент АН УРСР Ф. Шевченко, відомий історик і джерелознавець, доцент М. Ковальський. У дисертаційному дослідженні на основі аналізу різноманітних опублікованих і ар-

хівних джерел автор відтворив цілісну картину розгортання соціальної боротьби, кваліфікувавши її як селянську війну, що тривала від літа 1648 р. до літа 1652 р. Він відзначив вплив соціального чинника на перебіг визвольних змагань українського народу та соціально-економічну політику уряду Б. Хмельницького, переосмислив зміни у становищі селянства на теренах козацької України, зокрема визначив їх вплив на розвиток антифеодальної боротьби в сусідній Речі Посполитій.

Польська проблематика залишається у центрі уваги дослідника під час написання монографії за темою кандидатської дисертації і 13 праць краєзнавчого характеру, серед останніх – «Боротьба подолян проти наступу польсько-шляхетських військ в лютому-березні 1649 р.», «Шлях походу М. Кривоноса на Поділля та Південно-Східну Волинь (травень-липень 1648 р.)», «Боротьба народних мас Брацлавщини проти нападу польсько-шляхетських військ у лютому-березні 1651 р.» та ін. Опрацювання віднайдених архівних матеріалів дозволило йому стверджувати, що «героїчна боротьба козаків і повстанців Поділля у лютому-березні 1649 року зірвала плани польсько-шляхетського командування захопити Поділля і створити тут плацдарм для наступу вглиб України»¹⁶. На жаль, ідеологічні догми доби «розвиненого соціалізму» та дорікання В. Степанкову в перебуванні під впливом «української націоналістичної історіографії» завадили науковцю опублікувати у 80-х роках статті аналітичного характеру – видавництва відхиляли їх¹⁷.

У першій половині 1990-х рр. провідною проблемою наукових студій В. Степанкова стала розбудова Української держави та її боротьба за незалежність у 1648–1657 рр. У 1991 р. вийшла друком монографія «Антифеодальна боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування української держави (1648–1654)», підготовлена внаслідок копіткого вивчення джерельних матеріалів із 34 фондів і колекцій 5 архівів і рукописних відділів наукових бібліотек. Їх аналітичний аналіз дозволив переосмислити положення панівної в історіографії концепції Визвольної війни і возз'єднання України з Росією та обґрунтувати ряд принципово нових тез. По-перше, антифеодальна боротьба розвивалася в органічній єдності з національно-визвольною боротьбою й суттєво вплинула на формування національної держави і внутрішню політику її уряду. По-друге, під час Визвольної війни відбувався інтенсивний процес формування української національної держави, а її уряд сповна використав усі потенційні можливості для боротьби за незалежність, помітну роль у якій відігравав релігійний фактор. По-третє, Визвольна війна відбувалася в умовах піднесення антифеодальної боротьби, вістря якої спрямовувалося проти панівного класу Речі Посполитої. По-четверте, величезну роль у цих подіях відіграв Богдан Хмельницький, який для успішної боротьби з Річчю Посполитою провадив соціально-економічну політику, спрямовану на забезпечення збереження союзу козацтва із селянством.

З-поміж ряду публікацій В. Степанкова в галузі полоністики цієї доби на

увагу заслуговує стаття «Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672–1676 рр.», опублікована в академічному збірнику Інституту історії України АН (1991)¹⁸. Дослідник слушно зазначає, що конфронтацію та напруженість 50-х – початку 70-х рр. XVII ст. в українсько-польських відносинах змінили «нові мотиви», що окреслилися після нападу в 1672 р. Османської імперії на Річ Посполиту. Їх характер визначався можливістю спільної боротьби козацьких і польських військ з ворогом, що значною мірою було реалізовано у 1672–1676 рр., коли турецька армія вела активні наступальні операції проти Польщі й воєнні дії відбувалися виключно на території України. Аналізуючи тогочасну геополітичну ситуацію у Східній Європі, новий етап українсько-польських взаємин учений пов'язує з укладанням Андрусівського договору 1667 р. між Росією і Польщею, «який засвідчив рівновагу сил, що склалися між ними», й відкидає оцінку цієї міжнародної угоди, як перемоги російської дипломатії і поразки польської²⁰. В. Степанков обґрунтував, що експансія Османської імперії в 1672–1676 рр. виявила формальність передбаченої Андрусівським перемир'ям і Московським союзним договором домовленості Росії та Польщі про спільні дії проти турецько-татарської агресії. На його переконання, позбавлена підтримки з боку Росії, Річ Посполита виявилася неспроможною протистояти наступу Османської імперії, зокрема виставити сильне козацьке військо, на відміну від 1621 р. Обґрунтовано такі міркування: по-перше, Я. Собеський як коронний гетьман, а згодом як король Речі Посполитої провадив політику, що сприяла спільній боротьбі польської армії та українського населення проти турецько-татарської агресії; по-друге, завдяки героїчній боротьбі народних мас Правобережної України та західноукраїнських земель, малочисельним польським залогам гальмувався наступ турецько-татарських військ. Це давало можливість польському командуванню, за винятком 1672 р., вчасно зосередити для контрнаступу наявні війська, і рятувало від спустошення етнічні польські війська²¹.

Перше десятиріччя незалежності Української держави стало періодом розквіту наукової діяльності В. Степанкова – впродовж 1991–2001 рр. опубліковано 19 монографій, 1 підручник, 4 посібники і майже 100 статей написаних індивідуально або у співавторстві зі В. Смолієм. У 1993 р. завдяки сприянню української діаспори в Канаді вчений мав відрядження до Варшавського університету, під час якого опрацював матеріали 6 фондів Архіву головного актів давніх у м. Варшава й документи відділу рукописів бібліотеки Варшавського університету. Це дозволило суттєво розширити джерельну базу досліджень з історії Української держави середини XVII ст., українсько-польських взаємин й окремих аспектів політичної і військової історії Польщі раннього нового часу. Згодом дослідник ще тричі виїздив до Польщі для наукових студій у бібліотеках та архівосховищах: у лютому-березні 2001 р. мав стажування на кафедрі середньовічної історії Польщі Краківської педагогічної академії ім. Комісії громадської освіти, у лютому-березні 2003 р. і лютому-березні 2004 р. – в Інституту історії ім. Тадеуша Мантей-

феля Польської Академії наук. Ці відрядження стали можливими лише завдяки стипендіям Центру досліджень історії України ім. П. Яцика при Альбертському університеті в Канаді та Меморіального фонду ім. Н. Печенюка.

У 1993 р. В. Степанков видав (у співавторстві із В. Смолієм) фундаментальну монографію «Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет» (К., 1993, 501 с.), у якій відтворено основні події життя і діяльності Великого гетьмана, більшість з яких були пов'язані з історією Речі Посполитої. У цій праці описано участь чигиринського підстарости Михайла Хмельницького і його сина Богдана у поході польського війська в Молдавію в 1620 р., вказано на відчуття останнім зростання незадоволення козацьких мас політикою правлячих кіл Речі Посполитої й поступове зростання самоусвідомлення козацтвом своєї ролі в житті польської держави під час воєнної кампанії 1621 р. проти турецько-татарської армії тощо²².

13 грудня 1993 р. у спеціалізованій вченій раді Київського університету ім. Т. Г. Шевченка В. Степанков за сукупністю робіт у формі наукової доповіді захистив докторську дисертацію на тему «Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648–1657 роки)». В авторефераті чітко структуровані міркування, що засвідчили серйозну еволюцію поглядів у бік дрейфу від офіційних догм, які упродовж десятиріч панували в історіографії попередньої доби. Було обґрунтовано важливе теоретичне положення про те, що в період Визвольної війни українців відбувалося творення Української держави впродовж 1648–1676 рр. Підкреслено, що на цей процес впливав ряд несприятливих внутрішніх і зовнішніх факторів, насамперед, перманентна агресія Речі Посполитої²³. Такими чином, українсько-польські взаємини середини XVII ст., які характеризувалися конфронтацією, були визначені одним із головних завдань його дисертаційної роботи.

У середині 90-х рр. вийшли з друку підготовлені разом з В. Смолієм монографії «Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності» (К., 1994, 261 с.) та друге, доповнене і перероблене видання «Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет» (К., 1995, 622 с.). В останній суттєво збільшився обсяг за рахунок введення у текст інформації з виявлених і опрацьованих джерел польських архівів, окремі з яких розлого цитувалися в тексті. Також було подано більш розгорнуті висновки, зокрема відзначено заслуги Богдана Хмельницького в історії воєнного мистецтва XVII ст. (поряд з іншими ушлявленими полководцями – О. Кромвелем, шведом Густавом II Адольфом, поляком Яном Собеським, австрійцем Є. Савойським)²⁴. Згадка імені Яна III Собеського – великого коронного маршалка з 1665 р., Польного гетьмана коронного з 1666 р., великого коронного гетьмана з 1668 р., короля Речі Посполитої з 1674 р., який своїм військовим талантом забезпечив Польсько-литовській державі спокій на південних кордонах, за що був визнаний національним героєм Польщі, свідчить про ґрунтовну обізнаність і зацікавленість Валерія Степановича проблемами військової історії Польщі раннього нового часу.

У другій половині 90-х рр. у творчій співпраці з академіком В. Смолієм

В. Степанков надрукував ряд монографій, в яких висвітлювалися окремі питання українсько-польських взаємин: «Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації» (К., 1997, 367 с.), «Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення» (К., 1999, 107 с.), «Українська національна революція середини XVII ст. (1648–1676 рр.): Україна крізь віки» (К., 1999, 351 с.). У співавторстві з В. Сідаком опублікував монографію «З історії української розвідки та контррозвідки (Нариси)» (К., 1994, 10 др. арк.; 2-е вид., К., 1995) та ін.

Важливим доробком В. Степанкова стала участь в авторських колективах навчальних видань для студентів вишів: «Історія України: нове бачення: у 2 т. (К., 1995, т. 1, 4 др. арк.), «Історія України: Навчальний посібник» (К., 1997, 4 др. арк.), «Історія України: Навчальний посібник» (К., 2000, видання 2-е, друге і перероблене, 4 др. арк.). У розділах усіх цих посібників, підготовлених Валерієм Степановичем спільно з В. Смолієм, приділено належну увагу українсько-польським відносинам доби Національної революції і створення козацької держави.

Новими барвами творчості історика заграє пробний підручник для учнів 7 класу «Історія України. Давні часи та середньовіччя» (К., 2000, 270 с.), підготовлений у співавторстві з академіком В. Смолієм. Його вирізняли чітка структура, зрозумілий читачу виклад фактичного матеріалу, стислість і чіткість формулювання висновків до кожного параграфу, спрямованих на цілковите розуміння змісту матеріалу; вдалий підбір ілюстрацій та карт, що допомагали учням наочніше уявити життя предків. У серпні 2001 р. на III Київській міжнародній виставці-ярмарку «Книжковий сад – 2001» це видання отримало Диплом у номінації «Кращий підручник».

У підручнику автори відтворили події давніх часів і середньовіччя України на тлі історії європейського континенту, що було не можливо без характеристики окремих аспектів минулого Польщі, зокрема: відзначено подібність процесу формування слов'янських народів та їхніх держав (Київської у VIII – першій половині XI ст., VIII–X ст. – Польщі, VII–X ст. – Болгарії, VIII–XI ст. – Сербії, Хорватії, Словенії, IX–X – Чехії, Словаччини); акцентовано на встановленні Руссю наприкінці X ст. дипломатичних відносин з Польщею і намаганнях Лева Даниловича захопити литовські та польські землі; встановлення «королем Русі» Юрієм дружніх відносин з Польщею; наведено свідчення польського короля Владислава Локетика про синів Юрія, які слугували «непоборним щитом проти жорстокого племені татар»; описано вторгнення у 1349 р. польського війська у Галичину та Волинь; згадано Городельську унію Литви з Польщею тощо²⁵. В окремому параграфі «Загарбання українських земель Польщею» йдеться про захоплення Польщею Галичини, загарбання Західного Поділля, запровадження польського адміністративно-територіального устрою та судочинства, національно-релігійні утиски українців²⁶.

Отже, маємо підстави стверджувати, що це навчальне видання було і залишається **найкращим** (виділено *авт.*) шкільним підручником з історії давньої і

середньовічної України, створеним за добу незалежності. У ньому дохідливо для учнів середніх класів загальноосвітньої школи на засадах неупередженого підходу відтворено ключові проблеми українсько-польські відносин цієї доби, що викликали і викликають дискусії у фаховому середовищі й серед широкого загалу.

Упродовж 90-х рр. XIX ст. В. Степанков опублікував кілька статей із проблем полоністики. Одна з них присвячувалася ставленню уряду Речі Посполитої до ідеї української держави в 1648–1660 рр.²⁷. Слушно підкреслено деформування національної свідомості еліти українського суспільства. Це призвело до того, що на середину XVII ст. економічно найсильніший, політично найвпливовіший, найосвіченіший стан українського суспільства в основній своїй масі денационалізувався, став чужим до української спільноти, що з початком Визвольної війни без вагань перейшов на бік чужинців (полків – С. К.) і взяв активну участь у придушенні національно-визвольного руху власного народу. «Саме з його середовища з'являлися ідеологи найбільш шовіністично настроєних кіл Речі Посполитої, які не допускали й гадки про можливість розпаду існуючої держави, що мала риси середньовічної (попри всю її специфіку) імперії». Козацтво ж, яке перебрало на себе роль провідника національно-визвольної боротьби, спромоглося до 1648 р. виробити лише ідею обмеженої автономії для козацького регіону²⁸. Автор правомірно зазначає, що польська еліта з тривогою спостерігала за становленням козацьких (національних) державних інституцій, розвитком політичної самосвідомості козацтва, зокрема, у 1625 р. король інформував сеймики: «Козаки, вже зовсім призабувши віру й підданство, вважають себе окремою Річчю Посполитою»²⁹. Він звернув увагу на поширення після перших перемог української армії під Жовтими Водами й Корсунем (травень 1648 р.) серед шляхти й магнатів звісток про наміри козаків створити самостійне «Руське князівство» й титулування Б. Хмельницького «руським князем»³⁰.

В. Степанков підтверджує, що після смерті Б. Хмельницького (липень 1657 р.) до влади прийшло угруповання І. Виговського, яке відбивало інтереси шляхти, що прагнула відновити своє панування в українському суспільстві й орієнтувалася на Річ Посполиту. В зв'язку з цим великих змін зазнає й державна ідея, бо під час переговорів з польською стороною гетьман під її тиском відмовився від таких наріжних принципів, як суверенітет і соборність Української держави. «Про це свідчить зміст укладеної на початку вересня 1658 р. Гадяцької угоди, – пише він. – Вже на переговорах польські комісари рішуче відхилили домагання козаків включити до складу Руського князівства всі етнічно українські землі й погодилися на входження лише трьох воєводств: Брацлавського, Київського й Чернігівського»³¹. Зрештою дослідник наголошує, що подальші події зумовлювалися непримиренною позицією керівних кіл Речі Посполитої щодо ідеї Руського князівства. Тому під час укладання восени 1660 р. Чуднівського договору, який підтверджував статті Гадяцької угоди, за їх наполяганням було вилучено положення про утворення такого князівства. Польська еліта, для якої була неприйнятна власне ідея української автономії, проігнорувала й інші умови цьо-

го договору, і впродовж кількох років Гадяцький трактат перетворився на мертву літеру. «Українська автономія у межах Польщі вмерла швидше, ніж встигла народитися, – помітив В. Степанков. – Політика невизнання польським урядом прав України на самостійне державне життя стало великою трагедією не лише для українського, а й для польського народу: перший не зумів домогтися створення незалежної держави, а другий з плином часу втратив свою національну державу»³².

Учений опублікував також статтю про кримсько-польські відносини та їх вплив на перебіг Берестецької кампанії (березень-червень 1651 р.), у якій підкреслено, що укладений у серпні 1649 р. Зборівський договір був великим успіхом Кримського ханства, яке, по-перше, не допустило розгрому Речі Посполитої й утворення незалежної України; по-друге, здобуло право відігравати роль гаранта українсько-польського договору й таким чином впливати на зовнішню політику обох країн; по-третє, отримало можливість провадити політику збереження рівноваги сил між Україною і Польщею з перспективою знесення потенційних противників й швидкого зростання політичної ролі Криму у Східній і Південно-Східній Європі. Впродовж осені 1649–1650 рр. хан Іслам-Гірей активно добивався реалізації плану створення антимосковської коаліції у складі України, Речі Посполитої та Швеції, щоб розгромити Росію і прилучити до Криму землі Астраханського і Казанського ханства. Загострення ж українсько-польських відносин наприкінці 1650 – початку 1651 рр. приховувало загрозу цим далекосяжним намірам і втягнення Криму у невигідний для нього воєнний конфлікт. Крім того, кримського хана лякала перспектива перемоги України, яка б призвела до утворення на північних кордонах ханства сильної незалежної держави³³. Цими чинниками дослідник пояснював «обережність кримського уряду, прагнення уникнути участі у військових діях на боці України та змирити її з Польщею»³⁴. Утім Б. Хмельницький усе ж переконав кримського хана вирушити назустріч полякам, але у вирішальний момент Берестецької битви кримська орда залишила союзника напризволяще. Наостанок дослідник слушно підкреслює, що «залишення кримчанами поля бою 20 червня (1651 р. – С. К.) не було випадковістю, а закономірним наслідком політичного курсу хана, спрямованого на те, щоб з одного боку, запобігти розгрому Польщі, а, з другого боку, – не допустити утворення незалежної Української держави»³⁵.

Окреме місце в науковому доробку В. Степанкова займає студія «“Реляція” С. Маковецького як джерело вивчення біографії Юрія Володимерського», що є оригінальною джерелознавчою студією з полоністики. Дослідник акцентує, що однією з найяскравіших постатей серед захисників Кам'янця-Подільського під час його облоги турецько-татарською армією у серпні 1672 р. був перемишлянський стольник Юрій (Єжі) Володимерський, який внаслідок знаменитої трилогії Г. Сенкевича у національній самосвідомості значної частини польського населення першої половини ХХ ст. був ідеалом польського лицарства, хоча походив зі старовинного подільського шляхетного роду герба Гербут³⁶.

Відзначено, що «його представники (Процик, Стефан, Хома, Левко, Семен і Ярема Володичевські) взяли участь в Українській національній революції середини XVII ст. і стали козаками Чернівецької сотні Брацлавського полку. Можна лише жалкувати, що Юрій не пішов іншим шляхом, а разом з тисячами інших українських шляхтичів залишився вірним Речі й зі зброєю в руках захищав її інтереси»³⁷. На його переконання, «Реляція» засвідчила важливу роль полковника волозької корогви Юрія Володичевського у перших сутичках з татарами й турками, які почалися в районі Жванця 2 серпня, а також скерованих з Кам'янця роз'їздів з метою захоплення «язиків». Брав безпосередньо участь у бою з турками під Княгиненем, під час якого вдалося захопити Булюк-пашу. Саме він очолив вилазку жовнірів із замку, коли 12 серпня турецькі підрозділи з'явилися під стінами міста, і після кількогодінного бою змусив їх відступати»³⁸. Дослідник констатує, що Ю. Володичевський належав до «найхоробріших і наймужніших захисників Нового і Старого замків. Навіть під час надзвичайно сильного гарматного вогню 23 серпня він очолив вилазку з Нового замку, щоправда, не спромігся разом із жовнірами прорватися до ворожих позицій, бо «гранати страхотливо падали перед ними і за ними»³⁹. В. Степанков підкреслює важливість інформації «Реляції» щодо причини загибелі героя Кам'янецької облоги, який знайшов смерть не під кам'яними уламками фортечних укріплень, а сидячи на коні, від гарматного пострілу картеччю, що потрапила йому в голову»⁴⁰.

Як людина раціоналістичного складу, здатна вибудовувати мозаїку документально підтверджених окремих фактів у цілісну картину відтворюваних фрагментів минулого, Валерій Степанович на підставі скрупульозного добору та осмислення свідчень джерел підготував спільно з В. Смолієм два розділи до академічного видання «Нариси з історії дипломатії України» (К., 2001, с. 107-207), у яких чільне місце відведено узагальненням з питань українсько-польських відносин. Відзначимо найголовніші з-поміж них: 1) із 70-х рр. XVI ст. своєю зовнішньополітичною діяльністю козацтво почало дедалі активніше впливати на характер відносин Порти з Річчю Посполитою, а польській уряд став убачати в українському козацтві окремішню самодостатню спільноту, від якої приймав посольства; 2) у Зборівському договорі 1648 р. Річ Посполита вперше юридично визнала факт існування Української держави й узяла на себе зобов'язання рахуватися з її інтересами, що викликало гостре невдоволення значної частини польської еліти; упродовж 1650 р. у відносинах з Варшавою українська дипломатія намагалася домогтися виконання польською стороною умов ратифікованого договору, внести до його змісту корективи, запобігти втягненню козацької України у воєнні дії проти Росії чи Порти; 3) навесні 1655 р. польський уряд вдався до пошуку шляхів відновлення дипломатичних відносин з Україною, а з лютого 1656 р. українсько-польські дипломатичні контакти набули постійного характеру, українська дипломатія послідовно обстоювала національні інтереси у переговорах з Річчю Посполитою; 4) наприкінці XVII ст. Правобережжя за-

лишалось об'єктом реалізації геополітичних інтересів сусідніх держав; відповідно до польсько-турецького Карловицького договору (січень 1699 р.) Туреччина зреклася на користь Польщі «Поділля й України», внаслідок чого вся Правобережна Україна відійшла до володінь Корони; 5) одним із основних напрямів дипломатичних зусиль козацької України у відносинах з Річчю Посполитою після 1657 р. був захист інтересів українського населення, котре жило в її межах; 6) відмова уряду Речі Посполитої визнати за Правобережним гетьманством Д. Дорошенка статус держави стала головною перешкодою на шляху успішного завершення українсько-польських переговорів та ін.⁴¹

Варто відзначити, що наукові студії В. Степанкова в галузі досліджень визвольних змагань українців у середині XVII ст. і українсько-польських взаємин, написані упродовж 1990-х рр., були гідно поціновані академічною спільнотою та Українською державою. За значний внесок у розвиток української історичної науки 1993 р. В. Степанкову Президією НАН України було присуджено Премію імені Михайла Грушевського. У 2001 р. він став лауреатом Державної премії України в галузі науки і техніки, у 2003 р. відзначений почесною грамотою Верховної Ради України за особливі заслуги перед українським народом.

Повноцінну розробку проблем зовнішньої політики Речі Посполитої та українсько-польських відносин XVII ст. В. Степанков продовжив у перші десятиріччя 2000-х рр. Наукову цінність має студія «Польсько-турецька війна 1620–1621 рр. в історичній доля України», в якій поставлено під сумнів або спростовано ряд поширених суджень і оцінок щодо причин, перебігу і наслідків для України цього військового конфлікту⁴². Наголошено, що польсько-турецька війна розпочалася не з ініціативи султана Османа II, хоча плани про похід проти Речі Посполитої він виношував, а «вступом останньої у хід Тридцятирічної війни на боці австрійських Габсбургів, зокрема вторгненням на початку вересня 1620 р. великого коронного гетьмана С. Жулкевського у Молдавію (Цецорська кампанія польської армії)». Власне похід турецької армії 1621 р. під Хотин був відповіддю на польську воєнну провокацію⁴³.

Опрацьовані документальні джерела та узагальнення праць попередників дало підстави В. Степанкову умотивувати окремі міркування. По-перше, джерельних даних для обґрунтування розповсюдженої міфологеми про патріотичний порив козаків як визначальний чинник їхньої участі у війні не існує. «Вони вирушили у хотинській похід з політичних міркувань, покладаючись на обіцянки короля задовольнити їхні вимоги національно-конфесійного спрямування»⁴⁴. По-друге, Хотинська кампанія засвідчила потужні мобілізаційні можливості козацької України, яка для оборони Речі Посполитої виставила більше вояків (щонайменше 40 тис. козаків при 23 гарматах), ніж на це спромоглися Корона Польська і Литва. «Безсумнівно, прибуття Війська Запорізького врятувало річпосполитську армію від погрому з боку 140 тис. війська (при 65 гарматах) Османської імперії»⁴⁵. Українські вояки продемонстрували у Хотинській битві вражаючі мужність, стійкість і військовий вишкіл, що дало під-

стави сучаснику подій і автору відомих мемуарів Я. Собеському визнати, що «справжніми переможцями під Хотиним і рятівниками Польщі були козаки»⁴⁶. По-третє, не має підстав стверджувати про блискучу перемогу річпосполитської й козацької армій над противником. Бої закінчилися для обох сторін вничю, що й зафіксовано у змісті договору від 9 жовтня. Турки не змогли заволодіти таборами оточеного ворога, а поляки, литовці й українці завдали їм поразки. Ініціатором переговорів про укладення договору виявилася польська сторона, а статті договору аж ніяк не засвідчують «перемоги» Речі Посполитої. Навпаки, вони передбачали поступки Варшави Порті»⁴⁷. Нарешті, В. Степанков переконаний, що безпосередньо для України наслідки Хотинської битви виявилися вкрай суперечливими. «Варшава відмовилася легітимізувати православну ієрархію й підтвердити усі права і вольності православної віри і Православної церкви, не пішла на визнання українського (руського) народу «політичним народом» Речі Посполитої, не надала йому хоча б національно-культурної автономії»⁴⁸.

В окремій студії проаналізовано проблему возз'єднання козацької України в контексті міжнародних відносин Центрально-Східної Європи в останній чверті XVII ст.⁴⁹. На підставі виявлених джерел В. Степанков з'ясував, що з весни 1677 р. Ю. Хмельницький прагнув поширити владу на всю «козацьку» територію Правобережжя і наполегливо добивався від уряду Речі Посполитої виведення застав з українських міст (за винятком Білої Церкви та Павлолічі) й встановлення українсько-польського кордону по р. Случ, вдався до відновлення полково-сотенного адміністративного устрою та ін. Автор слушно зауважив, що «заходи, спрямовані на відродження державного життя, відразу ж викликали занепокоєння у польського уряду, який доручив послові до Стамбула Я. Гнінському домагатися повернення Польщі Поділля й України, а також заборони Ю. Хмельницькому титулуватися «князем Сарматії». Проте султан не лише відхилив польські пропозиції, але й при ратифікації Журавненського договору (квітень 1678 р.) зробив важливе уточнення, що Україна, будучи турецьким володінням, віддається (за винятком Білої Церкви і Павлолічі) в управління козакам»⁵⁰.

Розглядаючи політику І. Самойловича (у березні 1674 р. обраний гетьманом обох боків Дніпра), спрямовану на возз'єднання України, В. Степанков констатує його прагнення не допустити поглинання земель Правобережного гетьманства Річчю Посполитою. Починаючи ж з 1683 р., гетьман наполегливо виступав проти укладення московсько-польського договору, розуміючи, що він може бути підписаний лише ціною нового поділу українських земель, а в разі досягнення згоди будуть остаточно поховані його сподівання на возз'єднання України⁵¹. Підкреслено, що московсько-польські переговори завершилися укладенням на початку травня 1686 р. «Вічного миру», що передбачав: визнання Річчю Посполитою за Росією Лівобережної України, на Правобережжі – Києва із землями між Ірпенем і Стугною; визнання Росією решти території Правобережної України за Річчю Посполитою; зобов'язання обох сторін не прийма-

ти переселенців з іншого боку Дніпра; виплату Росією Польщі 146 тис. рублів; укладення союзу Порти й Криму тощо, що, на думку дослідника, було «новим поділом козацькою України, внаслідок чого можливість реалізації її соборності стало примарною»⁵². Автор схиляється до думки, що цей договір «становив новий поділ козацької України, внаслідок чого можливість реалізації її соборності стає примарною»; наголошує, що «дівнавшись про умови укладеного «Вічного миру», І. Самойлович не приховував невдоволення їхнім змістом, а відтак не велів у церквах відслужити вдячні молебні з нагоди підписання миру»⁵³.

Аналізуючи геополітичну ситуацію в регіоні Центрально-Східної Європи, В. Степанков підкреслює, що складні обставини боротьби з Туреччиною і Кримом, страх поширення влади І. Самойловича на Правобережну Україну переконали короля Яна Собеського у доцільності проведення активної колонізаційної політики. Видані ним у 1684 р. універсали дозволяли козакам поселятися із сім'ями й вести господарство за «протекції нашої Речі Посполитої» між Тясмином, Тікічем і Київським Поліссям, що започаткувало новий етап в колонізаційному освоєнні краю⁵⁴. Проте з другої половини 90-х рр. різко погіршилися відносини правобережного козацтва зі шляхтою, котра прагнула відновити своє панування на території утворених козацьких полків, а після смерті Я. Собеського й обрання королем Августа II (1697 р.) натиск з боку Польщі помітно посилювався. Акцентовано, що розвиток геополітичної ситуації складався сприятливо для втілення у життя планів варшавського двору. «На початку 1699 р., відповідно до умов Карловицького договору, Порта погодилася повернути Речі Посполитій Правобережну Україну, включаючи Подільське воєводство, – вказував В. Степанков». – Тому в червні цього ж року польський сейм вирішив розформувати козацькі полки, що, по суті, означало ліквідацію не лише козацького стану, але й державного устрою у Правобережжі»⁵⁵.

У контексті дослідження Української революції середини XVII ст. й українсько-польських взаємин цієї доби на особливу увагу заслуговує дискусійна студія В. Степанкова «1648 рік: початок Української революції чи «домової війни» в Речі Посполитій?»⁵⁶. Спираючись на історіографічний доробок не однієї генерації науковців та критичне переосмислення корпусу документального матеріалу, автор розглянув відмінну від домінуючої систему поглядів Н. Яковенко щодо суті революції середини XVII ст. і відніс до найбільш дискусійних положень її концепції такі: 1) інкорпорація українських земель до складу Польщі, передбачена Люблінською унією 1569 р., не була їх «захопленням» чи «загарбанням»; 2) ні польська еліта, ні католицька церква не провадили у першій половині XVII ст. політики національно-релігійних утисків (гноблення) українського православного населення, Річ Посполита – держава «надзвичайної релігійної толерантності – дивовижної, як на XVI–XVII століття»; 3) зведення всього комплексу причин вибуху повстання 1648 р. до соціального чинника: прагнення козацтва домогтися зрівняння в правах зі шляхтою; у 1648 р. спалахнула не визвольна боротьба українців, а «громадянська війна всередині Речі Посполитої»,

що велася у формі «жахливої селянської війни» («жакерії»). І тільки після битви під Берестечком (літо 1651 р.) «вона остаточно переростає на польсько-українську війну»⁵⁷. На переконання Валерія Степановича, навіть поверховий огляд перелічених вище теоретичних положень відразу ж наштовхує історика-професіонала, знавця цієї епохи, на думку, що переважна більшість із них дуже вже нагадує (зрозуміло, що не дослівно, а за суттю) постулати домінуючої у польській історіографії XIX–XX ст. концепції «домової (громадянської) війни», яка і сьогодні у багато чому визначає її обличчя⁵⁸.

Полемізуючи з Н. Яковенко щодо змісту започаткованої у 1648 р. події, В. Степанков вказує, що для сучасників-поляків був безсумнівним факт повстання «всієї Русі». Так, автор поеми «Сатир Підгірський» та Б. Зіморевич відзначали, що повстанці, знищуючи «ляхів», хотіли звільнити від них «Руську землю», а полонені козаки і повстанці засвідчували свої наміри «стати на р. Горинь», «відібрати замки до самого Володимира», «дійти до Вісли», «вдарити по Речі Посполитій», «загнати поляків за Віслу» та ін. Валерій Степанович переконаний, що їх зміст полягав не тільки і не стільки в соціальному характері боротьби, «скільки в її національно-визвольній і конфесійній спрямованості проти польського гноблення, католицизму й іудаїзму, а також у розбудові незалежної Української держави». Далі він вкотре наголошує: «Існують вагомі підстави, аргументовані аналізом джерел і результатами наукового пошуку вчених, характеризувати українські події революцією (типологічно близькою до Нідерландської), спрямованою на виборення незалежності й розбудову самостійної держави»⁵⁹. Отже, докорінно змінювалося трактування цілого комплексу аспектів суспільно-політичного процесу раннього нового часу.

Напрацьований матеріал із вивчення подій Української революції, її висвітлення в історіографії дозволило досліднику стверджувати про хибність часто вживаних (переважно у польській історіографії) термінів «козацьке повстання», «козацька війна», «козацька революція», «селянська війна» тощо, бо «вони ігнорують національно-визвольну й конфесійну боротьбу українців та їх зусилля на розбудову власної держави, зводячи сутність подій до соціального конфлікту у Речі Посполитій». Він стверджує, що головніші теоретичні положення концепції подій 1648 р. Н. Яковенко «у своїй основі на пробу виявилися переважно підмальованими постулатами тривіального (кількасот річної «свіжості») польського історичного міфу «домової війни». У гарній модерністській (чи точніше постмодерністській) обкладинці підсовується «чужа мудрість», що добачала у найбільшій і найтрагічнішій битві українців за незалежність лише внутрішньо польський соціальний конфлікт»⁶⁰.

Перу В. Степанкова належать історіографічні студії, присвячені оцінці подій історії України раннього нового часу різними генераціями представників польської історіографії; рецензії на праці польських авторів; джерелознавчі розробки; передмови до історичних праць, зокрема «Проблеми козацтва та його боротьба за незалежність України у творчості Любомира Винара» до редакції

ваної ним книги «Винар Л. Козацька Україна: Вибрані праці» (2003). Майже десятиріччя він плідно співпрацював з Інститутом історії України НАН України в справі підготовки багатотомної «Енциклопедії історії України: у 10 томах», у різних томах якої опубліковано 62 його статті, в яких увагу надано й питанням українсько-польських взаємин у XVII ст.

Заслуговує на увагу стаття В. Степанкова «Польська історіографія Батозької битви 1652 року», в якій уперше в історіографії досліджено науковий доробок польських істориків у вивченні цієї події та наслідків для українсько-польського протистояння в середині XVII ст.⁶¹. З'ясовано, що в польській історіографії сформувалося дві основні концепції перебігу Батозької битви: Л. Кубалі (створив модель перебігу битви не на основі аналізу інформації наявних джерел, а на реалізації власної уяви/фантазії, керуючись принципом, що, власне, так це могло відбуватися) та В. Длуголинецького (на відміну від абсолютної більшості польських науковців, спромігся подолати традиційний погляд на українські події середини XVII ст. крізь призму світоглядних засад концепції «домової війни», визнав незаперечний факт виношування Б. Хмельницьким намірів домогтися самостійності для України й докладав максимуму зусиль для їх реалізації)⁶². В. Степанков висловив слушне зауваження, що в останні 15 років спостерігався повільний процес утвердження у ній нових підходів, відмінних від традиційних засад першої з них, внаслідок чого «польські історики випереджають українських у глибині з'ясування основних проблем цієї найбільшої перемоги української зброї в добу визвольних українців середини й другої половини XVII ст.»⁶³.

В окремій студії вченого проаналізовано «Щоденник канцелярський» польного литовського гетьмана князя Я. Радзивілла (включав вписану всю вхідну й вихідну документацію князівської ставки – С. К.)⁶⁴. В. Степанков підтвердив значення цієї пам'ятки для вивчення історії українсько-польських відносин, військових кампаній польської армії, зокрема на теренах Південно-Східної Волині й Поділля. Автор з'ясував, що джерельна інформація пам'ятки проливає світло на такі важливі події, як боротьба подолян і волинян проти польських жовнірів у червні 1649 р., поява польського війська під Кам'янцем-Подільським, спротив козаків і поспільства Брацлавського і Вінницького полків наступальним діям польського війська в лютому-березні 1651 р.⁶⁵ Справедливо зауважено, що листи князя С. Корецького, белзького воєводи А. Фірлея та ін. доповнюють введені до наукового обігу джерела про битву волинських козаків 15 червня 1649 р. з польськими підрозділами під стінами Звягеля та обставин його залишення. Дослідник також відзначив джерела «Щоденника» щодо загострення українсько-польських відносин у серпні-вересні 1650 р., найбільшу його колекцію, що стосувалася опису подій вторгнення 20-тисячної армії польного гетьмана С. Калиновського на терени Української держави й боротьби з нею подолян⁶⁶.

У статті «Відмова Варшави від миротворчого курсу врегулювання україн-

ської проблеми політичним шляхом та її наслідки (серпень 1666 – січень 1667 рр.)» проаналізовано зміни в «українській політиці» польського уряду після припинення громадянської війни у Короні. Доведено, що небажання короля і польського уряду домагатися розв'язання української проблеми шляхом визнання автономії й територіальної цілісності козацької України, ігнорування ними прерогатив гетьманської влади П. Дорошенка й прагнення поновити дореволюційний статус на теренах Правобережжя призвели до поновлення воєнних дій з Правобережною гетьманщиною й укладення з Московією Андрусівського перемир'я⁶⁷.

Питання українсько-польських відносин в середині – другій половині XVII ст. висвітлюються у книзі В. Степанкова «Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648–1657)» (Кам'янець-Подільський, 2008. – 265 с.), а також у підготовлених ним у творчому союзі з В. Смолієм монографіях «Українська національна революція XVII ст. (1648–1657 рр.)» (К., 2009. – 447 с.) та «Петро Дорошенко. Політичний портрет: наукове видання» (К., 2011. – 632 с.), «Богдан Хмельницький» (К., 2013. – 656 с.), «Петро Дорошенко» (К., 2013. – 608 с.) та ін.

Оцінюючи роль і місце професора В. Степанкова у розвитку історичної полоністики упродовж 1970-х рр. – 2017 р., варто пам'ятати, що його становлення як історика відбувалося на міцних підвалинах фахових знань української історії попередніх періодів, деформованих радянською історіографією. Паростки нового бачення Визвольної війни українського народу XVII ст. почали зароджуватися у нього під час роботи над кандидатською дисертацією (в ній чільне місце посідали питання українсько-польських взаємин) і дозволили в значній мірі подолати догматичний підхід, сформувані нові засадничі принципи в світоглядній парадигмі вченого. Її основні принципи були реалізовані в працях 1990-х – початку 2000-х рр. з історії Української революції XVII ст. і національного державотворчого процесу в другій половині XVII–XVIII ст., українсько-польських відносин і питань політичної й військової історії Речі Посполитої, що створювалися на підставі ретельного добору та осмислення історичних джерел, уважного опрацювання наукового доробку попередників. Питання історичної полоністики посідали важливе місце у творчому доробку В. Степанкова двох останніх десятиріч: висвітлювалися й узагальнювалися в статтях, зокрема історіографічних та джерелознавчих, майже в усіх монографіях, вишів-ських навчальних посібниках, шкільному підручнику, що користуються значним попитом в академічному, студентсько-викладацькому і вчительському середовищах. Без сумніву, професор В. Степанков належить до числа провідних українських істориків-полоністів, а його праці в цій галузі сприяють розв'язанню дискусійних питань історії України і Речі Посполитої раннього нового часу й українсько-польських відносин.

Примітки:

¹ Особова справа Степанкова Валерія Степановича // Поточний архів відділу кадрів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Арк. 3.

² Кіпіані В. Погромний січень 72-го. Шістдесятництво як явище було «задушене» тридцять років тому) [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.kipiani.org/plain.cgi?260>.

³ Ясь О. «На чолі республіканської науки...». Інститут історії України (1936–1986) : Нариси з інституціональної та інтелектуальної історії (До 80-річчя установи) / Вступне слово та наук. ред. В. Смолія. К., 2016. С. 296.

⁴ Завальнюк О. М. Валерій Степанович Степанков : погляд зблизька // Наукова звітня у щоденному вимірі. До 60-річчя від дня народження і 40-річчя науково-педагогічної діяльності доктора історичних наук, професора, академіка Валерія Степановича Степанкова. Кам'янець-Подільський, 2007. С. 9.

⁵ Степанков В. С. Українська держава у середині XVII століття : проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648–1657 рр.) : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук. К., 1993. С. 19.

⁶ Степанков В. С. Антифеодальна боротьба на Україні після укладення Зборівської угоди (1649–1650 рр.) // Український історичний журнал. 1975. №1. С. 98-99.

⁷ Степанков В. С. Социальная политика гетманской администрации в годы Освободительной войны украинского народа (1648–1654 гг.) и борьба против нее крестьянства и козацкой голотьбы // История СССР. 1979. №3. С. 73.

⁸ Там же. С. 73.

⁹ Там же.

¹⁰ Там само. С. 100.

¹¹ Там же. С. 101.

¹² Там же. С. 102.

¹³ Там же. С. 76.

¹⁴ Степанков В. С. Антифеодальная борьба крестьянства и козацких низов в годы Освободительной войны (1648–1654) : Автореферат дис. на соискание наук. степени канд. ист. наук. Днепропетровск, 1980. С. 5.

¹⁵ Там же. С. 8.

¹⁶ Степанков В. С. Боротьба подолан проти наступу польсько-шляхетських військ в лютому-березні 1649 р. // Тези доповідей V-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1980. С. 95.

¹⁷ Завальнюк О. М. Передне слово // Наукова звітня у щоденному вимірі. До 60-річчя від народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності доктора історичних наук, професора, академіка Валерія Степановича Степанкова. Кам'янець-Подільський, 2007. С. 12.

¹⁸ Степанков В. С. Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672–1676 рр. // Україна і Польща в період феодалізму : зб. наукових статей. К., 1991. С. 112-129.

¹⁹ Там само. С. 112.

²⁰ Там само. С. 113.

²¹ Там само. С. 125-126.

²² Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький : Соціально-полі-

тичний портрет. К., 1993. С. 40-41 та ін.

²³ Степанков В. С. Українська держава у середині XVII століття : проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648–1657 рр.) : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук. К., 1993. С. 62-63.

²⁴ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький : Соціально-політичний портрет. К., 1995. С. 598.

²⁵ Смолій В. А., Степанков В. С. Історія України : Давні часи та середньовіччя. Пробний підручник для 7 класу. К., 2000. С. 13, 101, 205, 206, 217 та ін.

²⁶ Там само. С. 221-227.

²⁷ Степанков Валерій. Ідея української держави й Річ Посполита (1648–1660 рр.) // Польсько-українські студії. Україна–Польща : історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. К., 1993. С. 76-87.

²⁸ Там само. С. 77.

²⁹ Там само. С. 77-78.

³⁰ Там само. С. 78.

³¹ Там само. С. 85.

³² Там само. С. 87.

³³ Степанков В. С. Кримсько-польські відносини та їх вплив на хід берестецької кампанії (березень–червень 1651 р.) // Берестецька битва в історії України : Тези Четвертої республіканської науково-теоретичної конференції 19 червня 1993 р. Острів, 1993. С. 28-29.

³⁴ Там само. С. 29.

³⁵ Там само. С. 32.

³⁶ Степанков В. С. «Реляція» С. Маковецького як джерело вивчення біографії Юрія Володимерського // Поляки на Хмельниччині : погляд крізь віки : Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.). Хмельницький, 1999. С. 449-450.

³⁷ Там само. С. 449-450.

³⁸ Там само. С. 451.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само. С. 452.

⁴¹ Смолій В. А., Степанков В. С. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького (1648–1657) // Нариси з історії дипломатії України / О. І. Галенко, Є. Є. Камінський, М. В. Кірсенко та ін. під ред. В. А. Смолія. К., 2001. С.107-162; Їх також. Дипломатична боротьба за збереження Української держави. Перетворення України на об'єкт міжнародних відносин (1657 – XVIII ст.) // Там само. С. 163-207.

⁴² Степанков В. С. Польсько-турецька війна 1620–1621 рр. в історичній долі України / В. С. Степанков // 390 річчя Хотинської битви 1621 р. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Чернівці-Хотин 22-23 вересня 2011 р. Чернівці, 2011. С. 200-210.

⁴³ Там само. С. 200.

⁴⁴ Там само. С. 201.

⁴⁵ Там само. С. 203.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само. С. 205.

⁴⁸ Там само. С. 208.

⁴⁹ Степанков В. Проблема возз'єднання козацької України в контексті міжнародних відносин Центрально-Східної Європи (остання чверть XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). К., 2002. Вип. 2. С. 257-280.

⁵⁰ Там само. С. 259.

⁵¹ Там само. С. 262.

⁵² Там само. С. 263.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само. С. 267-268.

⁵⁵ Там само. С. 274.

⁵⁶ Степанков В. С. «1648 рік : початок Української революції чи «домової війни» в Речі Посполитій?» // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). К., 2003. Вип. 3. С. 369-414.

⁵⁷ Там само. С. 373-375.

⁵⁸ Там само. С. 375-376.

⁵⁹ Там само. С. 413.

⁶⁰ Там само. С. 413-414.

⁶¹ Степанков В. С. Польська історіографія Батозької битви 1652 року // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський, 2012. Вип. 3. С. 207-219.

⁶² Там само. С. 207-211.

⁶³ Там само. С. 211.

⁶⁴ Степанков В. С. «Щоденник канцелярський» Я. Радзивілла як джерело дослідження революційних подій у Поділлі й Південно-Східній Волині (середина 1649 – перша половина 1651 рр.) // IV Міжнародна наукова конференція «Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст. : політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі». Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 16-19 вересня 2015 р. Тези доповідей. К., 2015. С. 67-72.

⁶⁵ Там само. С. 68.

⁶⁶ Там само. С. 69-70.

⁶⁷ Степанков В. С. Відмова Варшави від миротворчого курсу врегулювання української проблеми політичним шляхом та її наслідки (серпень 1666–січень 1667 рр.) // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський, 2011. Вип. 2. С. 121.

Отримано: 01.07.2017 р.